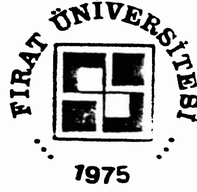

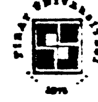
FIRAT ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

REVIEW OF THE FACULTY OF DIVINITY

Yıl/Year: 12 Sayı/Number: 2

ELAZIĞ - 2007

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl: 12 **Sayı: 2**

Elazığ–2007

YAYIN İLKELERİ

- Bu dergi *hakemli* olup, yılda iki kez yayınlanır.
- Dergide yer alan yazılar, alan uzmanları tarafından değerlendirilip olumlu rapor alındıktan sonra yayımlanır.
- Yayınların Yayımlanıp yayımlanmayacağı ile ilgili son kararı yayın kurulu verir.
- Daha önceden yayımlanan makaleler yayımlanmaz.
- Dergide yer alan yazıların hakları saklı olup, yazıların tamamı veya bir kısmı kaynak gösterilmeden iktibas edilemez.
- Dergide yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuksal açıdan her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Yıl: 12 Sayı: 2

Temmuz-Aralık 2007

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT (Sahibi)

ISSN: 1304-639X

Basım Yeri ve Tarihi: Elazığ 2007

Dizgi: Dr. Murat GÖKALP & Dr. Aydın TAŞ

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 200

Adres:

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı

Elazığ/Türkiye

Tlf : 0.424.2370000/5108-5135

Faks: 0.424.2416011

E-Posta: ilahiyatdergisi@firat.edu.tr

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 12:2 (2007), SS.1–9

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE ERMENİ DİN ADAMLARININ SİYASİ FAALİYETLERİNDEN BAZI ÖRNEKLER*

Some Samples from Political Activities of the Armenian Religion Men According to the Archive Documents

Yrd.Doç.Dr. Davut KILIÇ
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Bilimdalı
e-posta: dkilic40@gmail.com; dkilic@firat.edu.tr

Özet: İstanbul Ermeni Patrikhanesi XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar zor bir dönem geçirdi. Ermeni din adamları dağılan Ermeni toplumunu toplamak ve cemaat içerisindeki çözülmeyi durdurmak için o tarihlerde Avrupa'da gündemde olan milliyetçilik cereyanlarından esinlenerek, bir anlamda laik ve ulusalcı ideolojiyi gelişen şartlar içerisinde benimsemek durumunda kaldığından Ermeni milliyetçiliğine yöneldi. Bu düşünce ilk defa Patrik Hırimyan zamanında İstanbul Ermeni Patrikhanesine girdi. Özellikle Hırimyan'dan, Patrik İzmirliyan dönemine gelinceye kadar dinin yaptırım gücünü ve dinî kurumların geniş imkânlarını kullanan ihtilalci din adamlarının faaliyetleri, Ermeni toplumu içerisinde zirveye çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Hırimyan, İzmirliyan, Patrik Zaven, Ermeni milliyetçiliği

Summary: The İstanbul Armenian Patriarchate had a difficutt period between the first quarter of 19 th century and the first quarter of the 20 th century. In order to prevent the disintegration among the Armenian society and congregation the Armenian priests inclined to the Armenian Nationalizm by inspiring from current nationalizm in Europe. This idea was mentioned in İstanbul Armenian Patriarchate the first time by the Patric Hırimyan. From Hırimyan until the period of Patric İzmirliyan the activities of the Armenian revolutionary priest came to the top among Armenians by using the sanction power of the religion and foundations.

* Bu çalışma 11.09.2007 tarihinde "ICANAS 38"de yapılan panel konuşmasından hareketle yeniden gözeden geçirilerek yayına hazırlanmıştır.

Key Words: The İstanbul Armenian Patriarchate, Hırimyan, İzmirliyan, Patric Zaven, The Armenian Nationalizm

Başta Eçmiyazin Katoğikosluğu olmak üzere İstanbul Ermeni Patrikhanesi XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar zor bir dönem geçirdi. Ermeni din adamları dağılan Ermeni toplumunu toplamak ve cemaat içerisindeki çözülmeyi durdurmak için o tarihlerde Avrupa'da gündemde olan milliyetçilik cereyanlarından esinlenerek, bir anlamda laik ve ulusalcı ideolojiyi, gelişen şartlar içerisinde benimsemek durumunda kaldığından Ermeni milliyetçiliğine yöneldi.

Ermeni toplumu içerisinde Fransız devrimi ile başlayıp Tanzimat döneminde gelişerek büyüyen Ermeni milliyetçiliği ve beraberinde gelişen bağımsızlık düşüncesi ilk defa Patrik Hırimyan zamanında İstanbul Ermeni Patrikhanesine girdi. Ermeni din adamlarınca kilise içerisinde kutsanarak dinî ve mitolojik bir içerik kazandırılan milliyetçilik, bu sayede Ermeni toplumunun tabanında kendine yayılma alanı buldu. Öyle ki bu mistik bağ, mantık alanının ötesine geçerek dinî inanışlarda olduğu gibi milliyetçiliğe bağlılık ve hizmet, kişiye sonunda mükâfat getireceği mitine dönüştü. Artık "cennet yurt" hikâyesi Ermeni toplumunda mitleşmiştir. Ermeni din adamları öncülüğünde gerçekleşen bu gelişmeler doğal olarak Ermeni toplumu içerisinde milliyetçiliğin yayılmasına sebep olduğu gibi isyana yönelik eylemleri de tetiklemiştir. Bundan dolayı Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesinde sivil önderlerle birlikte Ermeni din adamlarının da azımsanmayacak derecede payı vardır. Özellikle Hırimyan'dan Patrik İzmirliyan dönemine gelinceye kadar dinin yaptırım gücünü ve dinî kurumların geniş imkânlarını kullanan ihtilalci din adamlarının faaliyetleri Ermeni toplumu içerisinde zirveye çıkmıştır.

Ermeni dinî önderlerden, halkına dinî nasihatlerde bulunup onları manevi huzura kavuşturması beklenirken bazılarının nasıl yıkıcı ve bölücü siyasi faaliyetlerin içerisine girdiklerini İngiltere, Rusya ve Osmanlı devletlerin arşivlerinden belgelendirmek mümkündür.

Mesela; 9 Nisan 1878 tarihli Lord Lyons'dan Marki Salisbury'e gönderilen yazıda; Eski Ermeni Patriği Hırimyan'ın Berlin Konferansı başlamadan önce Fransız Dışişleri bakanını ziyaret ederek Ermeni özerkliği için destek ricasında bulunduğu ve Nubar Paşa ile birlikte bizzat İngiltere hükümetini ikna için Londra'ya gittikleri kayıtlıdır.[1] Yolculuk esnasında Hırimyan'ın, Viyana'daki Ermenilerle yaptığı görüşmede, Ermeni ıslahatı ile ilgili şimdi Padişahtan bir şey istemenin sırası olmadığını, bir silahı olan Anadolu'daki Ermenilerin bunu iki yapmaya çalışmalarını, ne vakit Osmanlı devleti ile bir ecnebi devlet harbe girerse o vakit Ermenilerin harekete

[1] Bkz., *F.O.*, 424/69, No: 214, 122; Ayrıca bkz., *British Documentes on Ottoman Armenians*, Volume I, (nşr. Bilal Şimşir), Ankara 1989, s.167.

geçmelerini telkin ettiği, Hariciye Nazırı Sait Paşa'dan Sadrazam Cevat Paşa'ya gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır.[2]

Dışarıda bu gelişmeler olurken içeride ise Berlin Konferansına kamuoyu oluşturmak için Patrik Nerses, İstanbul İngiliz Büyükelçisi Layard'ı Osmanlı makamlarına duyurulmaması ricasıyla gizlice ziyaret etmiştir. Görüşmede; Ermeni toplumunun haklarını takibe kararlı olduklarını diğer Hıristiyan topluluklarla aynı hakları talep ettiklerini, bu taleplerin Avrupa'nın müdahalesiyle elde edilinceye kadar tahriklere devam edeceklerini söyleyerek muhtar bir Ermenistan talep ettiğini, Ermenilerin bu kadar haklı taleplerine ilgi gösterilmediği takdirde Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin, Osmanlı devletine karşı toptan ayaklanarak Rusya'ya iltihakla sonuçlanacağını söylediği, İstanbul Büyükelçisi Mr. Layard'dan Kont Derby'e gönderilen 18 Mart 1878 tarihli gizli yazıda kayıtlıdır.[3] Bu tarihten bir hafta sonra yine Büyükelçi Layard'ın, Kont Derby'e gönderdiği gizli yazıda; Patrik Nerses'in Ayastafanos'taki Rus karargâhıyla bağlantılı olduğu, Ermeni toplumunun bağımsızlığı için bir heyetin de Rus Çarı ile görüşmek üzere Petersburg'a gönderildiği haberi vardır.[4]

Ermeni din adamlarının bu gayretlerine rağmen Berlin Konferansında bekledikleri sonucu elde edemeyişleri Henry Layard'ın, Marki Salisbury'e gönderdiği 14 Temmuz 1878 tarihli gizli rapora şöyle yansır: Berlin Kongresinde Ermenilere istediklerinin verilmemesinden dolayı Rus yanlısı Ermenilerin Patrik Nerses'e çok kızgın oldukları, Türkiye'de yaşayan diğer Hıristiyan uyrukların, Türkiye'ye karşı savaştıkları halde şimdi bağımsızlıklarını aldıklarını veya özerklikle ödüllendirildiklerini bu itibarla kendisinin hain yerine konulduğunu istifa etmekten başka çaresi kalmadığını belirtir.[5]

İstanbul Ermeni Patriği Nerses, her ne kadar Layard'a istifa etmeyi düşündüğünü söylese de Ermeni toplumunun bağımsızlığı için var gücüyle çalışmaya devam ederek, Ermeni Murahhasalıkları aracılığı ile bütün Osmanlı Ermenilerine duyurulmak üzere kaleme aldığı 5 Mayıs 1879 tarihli genelgede[6] Ermeni toplumunun gelecekteki bağımsızlığa şimdiden hazırlanmalarını istiyordu.

"İlişik önemli talimat ıslahat komisyonunun kararıyla bütün piskoposlara gönderildiği gibi size de gönderildi. İyi muamele ederek uyanık olunuz. Ermenistan'ın tehlikeli zamanlarında Ermenilerin gördükleri zulüm ve işkencelerin ortadan kalkmasını ve ıslahat meselesini millet ele almıştır. Bu, millet olma borcudur. Bu mesele ile uğraşmak bütün zihinleri tırmalarsa

---

[2] Bkz., *BOA*, HNA, Endikatör: M.T., Karton no:731.

[3] Bkz., *F.O.*, 424/68, No: 639, 346-348; Ayrıca bkz., *British Documentes on Ottoman Armenians*, I, s.159 vd.

[4] Bkz., *F.O.*, 424/69, No: 107, 54, Ayrıca bkz., *British Documentes on Ottoman Armenians*, I, s.162 vd.

[5] Bkz., *F.O.*, 424/72, No: 211, 160; Ayrıca bkz., *British Documentes on Ottoman Armenians*, I, s.182 vd.

[6] Bkz., *BOA*, Yıldız Evrakı, Kısım:24.

milletin ayrılığına sebep olur. Ermenistan meselesine zarar verir. Ermeni milletinden olup ve mezhepçe Protestan, Katolik, Ortodoks ve buna benzer diğer mezhepten olan Ermenileri şimdilik mezhep ayrılıklarına bakmayarak bu meselede hepsini bir araya toplayın ve birlik olun ki, Ermenistan meselesi yaşatılabilsin kaybedilmesin.

Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesiyle doldurun. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde de hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmasını öğretmelidirler. Ayrıca şehirlerde ve köylerde okuma yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilsinler. Zira bu, ilerde lazım olacaktır. Avrupa devletleri Anadolu'nun her tarafına konsoloslar tayin etmektedirler. Oradaki Ermeni meclisleri ve başkanları konsoloslarla sık sık görüşüp buluşmalıdırlar. Ermeni milletinin dertlerini konsoloslara açıkça bildirmeli ve konsoloslarla tam ve yakın bir ilişki sağlanmalıdır ki, bizim meselemizin yabancı ağızlardan aleyhimize olarak konsoloslara duyurulmasına imkân kalmasın, medeni Avrupa mezhep ayırımı yapmadan bütün Ermenilerin haklarını gözetir ve arka olur. Avrupa'nın medeni devletleri buna hazırdır. Hıristiyan Ermenilerin dertlerini duymak ve onlara derman bulmak Berlin konferansının 61. maddesiyle çoğunluk hakları üzerindedir. Şimdiden biz bu çoğunluğu konsoloslara ispat etmeye çalışarak bu hakka layık olduğumuzu, becerikli namuslu olduğumuzu gösterelim. Bilgiye susamışlığımızı göstererek ıslahat ve emniyeti arzuladığımızı kabul ettirelim.

Her nerede olursa olsun karşınıza çıkan Avrupalı yolcuları güler yüzle karşılayıp ağırlayarak Ermenilerin yaratılışındaki misafirperverliği de göstermelisiniz. Onlara eski Ermenilik hikâyelerini söyleyip Ermeni davasına yardımcı olmak lazımdır. Avrupalı yolculara Ermenistan'ın bugünkü gerçek durumunu anlatarak onların yardımını dilemelisiniz. Bunları kilise cemiyetleri ile kilise cemaatlerine duyurun ve telkin edin. Avrupalı yolcular hasta olurlarsa ve size muhtaç kalırlarsa hemen onların yardımına koşunuz ki, kalplerini kazanmış olasınız. Sizin böylesine öğütlere ihtiyacınız yoktur. Ancak Müslümanların eski barbarlığı yüreğinizde kökleşmiş ise korkmayınız, o zamanlar çoktan geçti. Hıristiyan Avrupalı yolcularla çok samimi ve içten ilişkiler kurmalısınız.

Bu talimatı bu nedenle göndermek lüzumunu duyduk. Osmanlı devleti sizin Avrupalı yolcularla kurabileceğiniz samimi ilişkilere engel olmayacaktır. Eğer bunun için zulüm ve işkenceye uğranılırsa mahalli hükümete şikâyet edilmelidir. Aynı zamanda en yakındaki konsolosa da durum bildirilmelidir. Patrikhaneye de olup bitenler bütün ayrıntılarıyla yazılmalıdır." *İmza Patrik Nerses Varjabetyan.*

Layard, Ermeni bağımsızlığına giden yolda Patrik Nerses'in ne kadar ciddi olduğunu 21 Haziran 1879 tarihli belgedeki şu sözleriyle tarihe not düşer. Patriğin, Ermeni meselesini ayakta tutabilmek için, yalan değilse bile,

abartılmış haberler yaydığına kesinlikle inandığını belirtir.[7] Layard'ın ifadesiyle Patriğin uzun dönem abartılmış haberler yayma alışkanlığını sürdürdüğü, ıslahat konusunda devam eden girişimleri ayrıntılı bir bildiri haline getirerek, metnin müsveddesini İngiltere Büyükelçiliğinin onayını da alarak yayınlamaya çalışmasından anlaşılmaktadır.[8]

İstanbul Ermeni patriklerinden İzmirliyan da patriklik makamına oturduktan sonra Ermeni Genel Meclisine yapmış olduğu ilk konuşmasında; Ermenilerin oturdukları bölgede kendi aralarında kuracakları bir meclisle kanunlarını kendilerinin yapması ve uygulamasını öngören muhtariyet anlayışı üzerine bir değerlendirme yapmıştır.[9] İzmirliyan, patriklik görevine başladıktan sonra Anadolu'nun pek çok yerinde karışıklıklar çıkmış ve Ermeni isyanları bir çığ gibi büyümüştür.

İngiltere'de yayınlanan Daily News gazetesinde Osmanlı devleti aleyhine çıkan asılsız haberlerin kaynağının Kayseri Murahhasası Dertard Efendi olduğu anlaşılınca, Osmanlı yöneticileri patrikhaneye adı geçen murahhasanın vazifesinden alınmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Patrik İzmirliyan bu kişiyi görevden alarak yerine aynı düşünceye sahip görevden alınan ruhaninin yeğeni Dikran'ı atamıştır.[10] Durumu yakından takip eden Zaptiye Nazırı Nazım Paşa da, üstlerinden patriğin bu uygunsuz davranışından dolayı uyarılmasını istemiştir.[11]

Başka bir belgede polis komiserlerinden Markar Efendi'yi öldürmek kastıyla yaralayan Samik'in Patrikhane Kilisesine sığınmasından dolayı patrikhaneden bilgi istenmiş İzmirliyan da konuyu geçiştirmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Osmanlı yöneticileri, fesat erbabının kiliselerde gizlenmesinin Ermeni din adamlarının davranışlarına yakışmadığını, adı geçen Samik'in Patrikhane Kilisesinde gizlenmesinin su götürecek bir yanının olmadığını, diğerlerine ibret olması açısından kilise görevlilerinin değiştirilmesi ve bundan böyle hoşa gitmeyecek davranışlarda bulunan din adamlarının cezalandırılacaklarını kesin bir dille ifade etmiştir.[12]

Üzerinde yasak yayınlarla yakalanan Ermeni komitacılardan Papaz Dergort, ifadesinde; patrik İzmirliyan'ın ihtilal hareketlerini benimsediğini bu çerçevede Zeytun eşkıya reisiyle haberleştiğini itiraf etmiştir.[13]

Rüstem Paşa'ya gönderilen belgede ise; İngiltere devletinin İstanbul Büyükelçisi Sir Philip Currie'nin Ermenileri destekleyip gündemde tutmak tarzında özel bir politika takip ettiğini, Ermeni Patriğinin de (İzmirliyan) bu davranıştan yüz bulduğunu, nitekim Kraliçenin özel gününde teamüllere

---

7 Bkz., *F.O.*, 424/84, No: 483, 386; Ayrıca bkz., *British Documentes on Ottoman Armenians*, I, s.451.
8 Bkz., *BOA*, Y. PRK, DH, 1/41.
9 Bkz., *BOA*, HNA, End., TS., Karton No: 87, Evrak No:4.
10 Bkz., *BOA*, BEO., Mühimme Kalemi, A. Murahhasa ve Papazlar, Karton 36, Evrak No: 5739/5789.
11 *BOA*, Y.E.E., Karton X, Klasör 36, Evrak No: 131.
12 *BOA*, MV., 88/14.
13 Bkz, *BOA*, BEO., Mühimme Kalemi, A. Halep, Karton 42, Evrak No: 7803, İç No: 2.

aykırı olarak Ermeni Patriğinin büyükelçi tarafından davet edilerek şımartıldığı kayıtlıdır.[14]

Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa, Sadrazam Sait Paşaya gönderdiği 28 Haziran 1895 tarihli arzuhalde Ermeni Patriği İzmirliyan'ın Osmanlı devletiyle münasebetlerini şöyle izah eder: Eski Patrik Aşıkyan zamanında, kiliselerde fesatçı ve komite reislerinin tutumlarına karşı Ermeni milletinin nefretini dile getiren vaazlar verilmesi, nasihatlerde bulunulması, komitelerin cesaretini kırdığını ve olayları önemli ölçüde engellendiğini, ancak patriğe yapılan suikast girişiminin patriğin istifasına sebep olduğunu, nasıl seçildiği belli olmayan, Mateos İzmirliyan'ın, patrik olmasından sonra kilisenin hükümete karşı tutumunun tamamen değiştiği, Osmanlı devletine sadık personelin birer bahane ile patrikhaneden uzaklaştırıldığı, yabancı devletlerin müdahalelerinden de cesaret alarak hükümete itirazlarda bulunmaya başladığını, İzmirliyan'ın, Sis Katogikosluğuna da hile ve desiselerle Alatciyan Kirkor'u seçtirerek Halep ve Adana Ermeni ahalisinin de zihinlerini bozduğunu, patriğin desteğini arkasına alarak hareket eden Hınçak komitesinin de zabıtada görevli ve devlete sadık Ermenileri tehdit ile istifaya mecbur ettiği ve bir kısmını da öldürdüğünü söyler.[15]

Örnekleri daha fazla uzatmadan Osmanlı devletinin son Ermeni Patriği Zaven Efendinin siyasi faaliyetlerinden de biraz bahsedecek olursak, Dünya'nın I. Genel Savaşa hızla sürüklendiği bir dönemde parçalanacak Osmanlı devletinin enkazı altında bir Ermeni yurdu çıkartmak maksadıyla Patrik Zaven, Eçmiyazin Katoğikosluğu ile birlikte her tarafa propagandacılar göndererek, değişik yerlerdeki zengin ve nüfuzlu Ermenilerin, isyan ve ihtilale yardımcı olmalarını söylüyordu.[16]

Hayalindeki cennet vatana kavuşmak için Kuvay-ı Milliye hareketine karşı düşmanlığını sürdüren Patrik Zaven Efendi, Neologos gazetesinde yayımladığı mektubunda; birçok Ermeni ailenin Milli Mücadele hareketinden korkarak Erzincan, Erzurum, Samsun, İzmit ve Adapazarı gibi Anadolu havalisinden göç etmekte olduklarını ileri sürüyor ve halkın Milli Mücadele için organize ettiği birliği Ermeni veya gayrimüslim unsurların aleyhine çalışan gruplar olarak gösteriyordu. Patriğin bu yazısına cevaben İleri, Tasvir-i Efkâr, Yenigün ve İrade-i Milliye Gazetelerinde yayınlanan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi namına Mustafa Kemal'in 21 Ekim 1919'daki cevabında; Erzincan ve Erzurum havalisinden katiyen göç eden hiçbir Ermeni ailesinin olmadığı, belki birkaç zengin ailenin kendilerince emin gördükleri bir tarafa göç ettiklerini, Adana ve havalisinde ise mütarekeden beri bağımsız Ermenistan'daki çoğunluğu temin için Ermeni komiteleri ile bizzat patrikhanenin teşviklerine kapılan ailelerin göç ettiklerini belirterek, patriğin bu yazıyı ne maksatla yayınladığı

---

14 Bkz., *BOA*, Y.EE, 167/7.
15 Bkz., *BOA*, Y.E.E., Kısım No: 36, Evr. No: 131, Zarf No: 152, Kart. No: 10, Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994 s.90, 65 vd.
16 Bkz., *BOA*, A. MKT. MHM., 627/30.

bilindiğinden, çok önemle üzerinde durulacak bir konu olmadığının altını çizer.[17] Yine başka bir belgede Patik Zaven Efendi'nin, tehcir edilen Ermenilerin büyük bir kısmının Anadolu'ya geri dönmesiyle, Büyük Ermenistan projesinin yeniden hayata geçebileceği ümidine kapılarak, pek çok vilayetteki patrikhaneye bağlı din adamları vasıtasıyla Ermeni ahaliyi tekrar komitacıların hizmetine sunabilmek için var gücüyle çalıştığı kayıtlıdır.[18]

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Van ve Bitlis vilayetlerinde beş yıldan fazla Rus Hariciyesi adına görev yapan General Mayewski bölgeyi birçok kereler gezerek çok iyi etüt etmiş bir Rus Erkan-ı Harbiye subayıdır. Rus Harbiyesi için 1912 yılında hazırlamış olduğu *Van, Bitlis Vilayetleri-Askeri İstatistiği,* adlı çok gizli rapor, 1917 ihtilalinden sonra Bolşeviklerce Rus arşivlerinden çıkartılarak yayınlanmıştır. Bu çalışma Binbaşı Sadık Bey tarafından Osmanlıcaya çevrilerek o dönemin yöneticilerinin hizmetine sunulmuştur.

Bahis konusu olan raporda Ermeni din adamlarının haletiruhiyesi hakkında ilginç bilgiler vermektedir. "Ermeni ruhani reislerine gelince, bunların din hususunda çabaları hemen hemen hiç yok gibidir. Buna karşı ulusal fikirlerin gelişmesi hususunda pek çok hizmetleri geçmiştir. Yüzlerce yıldan beri bu gibi esrarengiz fikirler manastırların sessiz duvarları arasında gelişmiştir. Bugün kiliselerde ruhani ayin yerine, Hıristiyan-Müslüman din düşmanlığı yapılmaktadır. Okullar ve kilise okulları bu hususta ruhani reislere pek çok yardım etmektedir. Zaman geçtikçe dinî taassubun yerini milli duygular almıştır. Bunların mezhep itikatları çok zayıftır. Onun için Ermeni komitacılar bunları pek çabuk dairelerine almaya muvaffak olmuştur."[19] Yine Mayewski Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin dindarlığı hususunda da önemli tespitlerde bulunur. Burada yortu olduğu ancak takvimlerde görülür. Köylerdeki Ermeni Kiliseleri alelade boştur. Genelde kilise denilen yer derme çatma bir yapıdan ibarettir. Önemli günlerin hiçbirinde kilisede temizlik ve süsleme yapılmaz. Ermeni din adamları ancak yortu gününde ayin icra ederler. Kiliseye gelen kadına da ender rastlanır, sanki kilisede ibadet erkeklere mahsus gibidir. Bölgedeki din adamları dinî hayatın devamını sağlamaktan daha ziyade politik meseleler üzerine konuşmayı daha çok tercih eder. Bir de bir Ermeni ne derece fakir olursa olsun Ermeniliği ile iftihar eder. Ermeni'nin direnci bu noktadadır. Ermeniler, her ne kadar dindar olmasalar da Ermeni kavmine mensup olmakla övünç duyduklarını her fırsatta belirtir.[20]

---

17 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası,* (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), (nşr. Kültür Bakanlığı), Ankara 1992, s.154; Kemal Atatürk, *Nutuk*, (nşr. Z. Korkmaz), Ankara 2002, s.178.

18 *BOA*, DH. KMS, 49-2/71-2; Ayrıca bkz., BOA, HR. MÜ, Kr. No:57/4.

19 General Mayewski, *Van, Bitlis Vilayetleri-Askeri İstatistiği*, (nşr. Sadık Bey), İstanbul 1330, s.123.

20 G. Mayewski, s.103 vd.

Görüldüğü üzere Osmanlı devletinin sonlarına doğru Ermeni patriklerinden bazılarının bulundukları makamda bir ruhaniden ziyade siyaset adamı gibi çalıştıkları bilgisi her üç devletin arşiv belgelerinde de çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, (nşr. Z. Korkmaz), Ankara 2002.

ATATÜRK'ÜN MİLLİ DIŞ POLİTİKASI, (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), (nşr. Kültür Bakanlığı), Ankara 1992.

BOA, BEO, Mühimme Kalemi, A. Murahhasa ve Papazlar, Karton 36, Evrak No: 5739/5789.

BOA, A. MKT. MHM., 627/30.

BOA, BEO., Mühhimme Kalemi, A. Halep, Karton 42, Evrak No: 7803, İç No: 2.

BOA, DH. KMS. 49-2/71-2.

BOA, HNA, End., TS., Karton No: 87, Evrak No:4.

BOA, HNA, Endikatör: M.T., Karton no: 731.

BOA, HR. MÜ, Kr. No:57/4.

BOA, MV., 88/14.

BOA, Y. PRK. DH, 1/41.

BOA, Y.E.E., Karton X, Klasör 36, Evrak No: 131.

BOA, Y.E.E., Kısım No: 36, Evr. No: 131, Zarf No: 152, Kart. No: 10, Ermeni Olayları Tarihi, C. I, 90;

BOA, Y.EE, 167/7 BOA,

BOA, Yıldız Evrakı, Kısım: 24.

BRITISH DOCUMENTES ON OTTOMAN ARMENIANS, VOLUME I, (nşr. Bilal N. Şimşir), Ankara 1989.

F.O., 424/68, No: 639.

F.O., 424/69, No: 107.

F.O., 424/69, No: 214.

F.O., 424/72, No: 211.

F.O., 424/84, No: 483, 386

GENERAL Mayewski, *Van, Bitlis Vilayetleri-Askeri İstatistiği*, (nşr. Sadık Bey), İstanbul 1330.

HÜSEYİN Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, Ankara 1994.